

Статті

Стефанія ГВОЗДЕВИЧ

РОДИЛЬНА ОБРЯДОВІСТЬ
УКРАЇНЦІВStephania GVOZDEVYCH. Maternity Rituals
of the Ukrainians.

Параграф до розділу "Сімейна обрядовість" колективної монографії "Сім'я й сімейний побут українців".

Звичаї та обряди, прикмети й повір'я, пов'язані з народженням дитини, що побутували у східних слов'ян у XIX – на початку XX ст., відомий етнограф Д.К.Зеленін класифікує так: 1) звичаї та обряди дородові й самі роди; 2) обряди післяродові, охоронні; очисні обряди матері та дитини; 3) обрядові дії, що знаменують "приєднання" дитини до сім'ї, роду, колективу¹. Родильні звичаї та обряди в українців мали таку ж структуру і при викладі матеріалу ми дотримувались цієї класифікації.

Дородові звичаї та обряди складали систему раціональних знань і магічних дій, які виконувалися при лікуванні безплідності, дітонародженні, а також прикмети, за якими передбачали вагітність і стать майбутньої дитини; різні повір'я на охорону здоров'я матері і немовляти. Селяни розглядали бездітність як кару за гріхи або наслідок прокляття². Як свідчать літературні та архівні джерела, ставились до таких жінок із співчуттям, а чоловіки, як правило, зневажали. Народна медицина не знала ефективних засобів лікування безплідності, тому вдавалися до магічних прийомів. На Полтавщині радили: "Купатись у тій воді, де купалась перший раз плідна жінка; або випить кров із пупа плідної жінки"³.

Певні магічні дії, які повинні були забезпечити народження синів виконували ще під час весілля⁴.

¹Восточнославянская этнография.– М., 1991.– С. 319.

²Рукописні фонди Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Рильського НАН України (Далі – Рукописні фонди ІМФЕ НАНУ).– Ф. І-6.– Од. зб. 621.– Арк.61.

³Там само.– Арк. 57 (зв), 61.

⁴Весільні пісні. У двох книгах. Кн. 2.– К., 1982.– С. 469; Лозинський Й. Руське весілля.– Перемишль, 1835.– С. 125.

Через економічні причини поява сина була більш бажана для сім'ї⁵. На дівчинку ж дивилися як на тимчасову гостю у сім'ї. "Підросте, то так і дивиться у чужий двір, та давай їй усього, щоб було багато, це звідниця" (Полтавщина), – говорили звичайно про народження доньки⁶. "Особливо раділи всі, як вродився перший хлопчик, батько і хрестини великі справляє, а як дівчинка, то ніяких не хоче"⁷.

За звичаєм жінки намагалися приховувати вагітність від сторонніх якнайдовше. За рядом прикмет (за формою живота вагітної, плямами на обличчі, за рухами дитини, за потребами в їжі і т. д.) визначали, хто має народитися – дівчинка чи хлопчик⁸. У Лубенському повіті, зокрема, зауважували, що перед хлопцем "живіт круглий, як тиква", перед дівчиною "плескатий"⁹. Груди, на думку жінок, також дозволяють відгадати стать дитини: тверді й пружні груди – віщують народження дівчинки, м'які – хлопця¹⁰. Багато залежить і від того, в якому боці чути перші рухи дитини. Переважно вважають, що правий бік вказує на сина, а лівий на доньку¹¹. Крім загальнопоширених, зафіксовано локальні прикмети-ознаки. Наприклад, якщо першим народився хлопчик і в нього на голівці волосячко рівне, то наступним буде хлопчик; якщо волосячко укладається в кісочку, то буде дівчинка (с.Болянчук, Заставнівський р-н Чернівецької обл.)¹². Примічали, якщо перша дитина вже говорить і найперше слово скаже "тато" (не "мама"), то це знак, що наступні діти в батьків будуть певно хлопцями (південна Київщина)¹³.

⁵Шекерик-Доників П. Родини і хрестини на Гуцульщині // Матеріали до української етнології.– Т. XVIII.– Львів, 1910.– С. 93.

⁶Рукописні фонди ІМФЕ НАНУ.– Ф. І-6.– Од. зб. 621.– Арк. 56,58.

⁷Там само.– Арк. 58.

⁸Архів Інституту народознавства НАНУ (Далі ІН НАНУ).– Ф. І.– Оп. 2.– Од. зб. 350.– Арк. 13, 27, 33, 53, 78; Чистов К.В. Семейные обряды и обрядовый фольклор // Этнография восточных славян.– М., 1978.– С. 397; Кравченко В. Звичаї в селі Забрідді та по деяких інших, недалеко від цього села місцевостей Житомирського повіту на Волині.– Житомир, 1920.– С. 133.

⁹Кузеля Зенон. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. Матеріали з полудневої Київщини, зібрав Мр.Г. // Матеріали до української етнології. Т. VIII.– Львів, 1906.– С. 4.

¹⁰Talko-Hryniewicz. Zarysy lecnictwa ludowego na Rusi południowej.– Kraków, 1893.– S. 66-67.

¹¹Кузеля Зенон. Цит. праця.– С. 4.

¹²Архів ІН НАНУ.– Ф. І.– Оп. 2.– Од. зб. 344.– Арк. 6,15.

¹³Рукописні фонди ІМФЕ НАНУ.– Ф. 29-2.– Од. зб. 37-42.– Арк. 1-2.

В усіх слов'янських народів побутовали різноманітні перестороги та вірування, норми поведінки, пов'язані з вагітністю і ставленням до породіллі. Більшість дородових звичаїв і обрядів мали лікувально-охоронне спрямування на забезпечення щасливого періоду вагітності, благополучне завершення пологів, забезпечення здоров'я породіллі та новонародженого. Вагітних жінок застерігали, щоби не дивилися на диких звірів чи свійських тварин, а тим більше не били їх, "бо у дитини у певному місці буде густий волосяний покрив". Радили уникати зустрічі з каліками, хворими, сліпими. Вірили, що дитина буде подібна до них. По всій Україні особливо остерігалися вагітні дивитися на вогонь, чи злякатися його. Якщо таке трапиться, то у дитини у відповідному місці буде вогняна пляма¹⁴. Моральна поведінка матері під час вагітності, у це широкі вірили завжди, передається дитині. Суворо заборонялося красти: це відіб'ється на дитині, на якій після народження залишиться пляма у вигляді того, що мати взяла (грушу, сливу тощо)¹⁵. Поширеними були заборони, що виходили з принципів імітативної магії. Як от заборонялося зашивати на собі одяг, бо буде тяжко родити; не дивитися на мерця, бо дитина буде жовтою; не робити у неділю і в свята, бо дитина народиться калікою; не вішати нитки на шию, коли вишиваєш; не переступати через перешкоди, бо пуповина обмотається навколо шиї¹⁶. Вагітні жінки, по можливості, ці перестороги виконували, оскільки вважали, що поведінка матері, її психологічний стан дуже впливають на здоров'я і розвиток дитяти ще до народження, а також на характер та зовнішність дитини. "Поважній" жінці не годилося сваритися, сердитися. Це негативно відбивається на вдачі дитини.

Загальнопоширеним був звичай не відмовляти вагітній жінці, коли просила щось допомогти, чи позичити¹⁷. Того, хто відмовить, можуть спіткати різні неприємності; найчастіше думали, що миш¹⁸ або міль¹⁹ з'їдять одяг ("шмаття"). Але

якщо з певної причини прохання вагітної не можна було виконати, то, щоб запобігти шкоді, треба було подумати: "моє шмаття у твоїй скрині"²⁰. Якщо ж вагітній забажалося щось з'їсти, то старалися задовольнити. Бо відмова за народним переконанням, могла негативно вплинути на неї та дитину²¹. Рекомендації, норми поведінки, що регламентували побут вагітної, базувалися на багатому народному досвіді й концентрували раціональні знання з народної медицини та розуміння особливостей фізіологічно-психологічного стану жінки під час вагітності. Ці рекомендації та заборони побутовали не тільки в українців. Вони відомі у росіян²², поляків²³, в інших слов'янських народів.

У звичаях і обрядах, які супроводжували народження дитини в українців у ХІХ – на початку ХХ ст., збереглися сліди давніх поганських вірувань і символів. Предмети живої і неживої природи, господарства й побуту набували у традиційній побутовій практиці символічного змісту не тільки внаслідок реального значення у житті людини, а й внаслідок віри у їх магичні властивості.

Основними символами традиційної родильної обрядовості були: вода, вогонь, земля, предмети рослинного і тваринного світу, їжа та питво, вироби з металу. Страх, невідомість, нерозуміння фізіологічних процесів, які проходили в організмі жінки під час вагітності, висока дитяча смертність були тією основою, яка підтримувала широке розповсюдження та виконання різних магичних дій, дотримання пересторог ("оберегів"). В існуючих умовах їх виконання здавалося єдиною гарантією успішного народження дитини.

Пологи ("злоги", "лежит у злогах", "родиво", "народини", "пологи") в українських селян проходили в хаті без сторонніх, переважно на постелі, яку завішували рядом, веретою, чи іншою тканиною, що називали "завіса". Робилося це для того, щоб вберегти породіллю і новонародженого від поганих очей, від уроків.

Вірили також, що чим менше людей знатимуть про пологи, тим легше вони будуть проходити²⁴. У росіян та білорусів також вірили, що пологи пройдуть легше, коли менше осіб знатиме про них. Вони, зокрема, вважали, що пологи "нечи-

¹⁴Архів ІН НАНУ.– Ф. І.– Оп. 2.– Од. зб. 350.– Арк. 12, 27, 78; Од. зб. 350а.– Арк. 6; Рукописні фонди ІМФЕ НАНУ.– Ф. 29-2.– Од. зб. 37-42.– Арк. 1-2.

¹⁵Архів ІН НАНУ.– Ф. І.– Оп. 2.– Од. зб. 344.– Арк. 7.

¹⁶Falko-Hrynsewicz. Zagysy...– S. 68; Сумцов Н.Ф. О славянских народных воззрениях на новорожденного ребенка // Журнал Министерства народного просвещения.– 1880.– N 212.– С. 72.

¹⁷Кузеля Зенон. Дитина в звичаях і віруваннях...– С. 5; Архів ІН НАНУ.– Ф. І.– Оп. 2.– Од. зб. 350.– Арк. 12,93.

¹⁸Архів ІН НАНУ.– Ф. І.– Оп. 2.– Од. зб. 350(а).– С. 6.

¹⁹Там само.– С. 12.

²⁰Там само.– С. 12.

²¹Кузеля Зенон. Цит. праця.– С. 5; Архів ІН НАНУ.– Ф. І.– Оп. 2.– Од. зб. 350.– С. 13, 20, 35.

²²Листова Т.А. Обряды и обычаи, связанные с рождением ребенка у русских западных областей РСФСР // Полевые исследования этнографии.– М., 1986.– С. 61.

²³Ганцкая О.А. Польская семья.– М., 1986.– С. 142.

²⁴Архів ІН НАНУ.– Ф. І.– Оп. 2.– Од. зб. 350.– С. 20.

хресту казали: "Ми в вас брали народжене, а вам даємо молитвене і хрещене"¹⁰¹. В обрядових діях і словесних замовляннях, які виконувала баба-повитуха (покладання дитини на стіл, на підлогу, на піч, на кожух та ін.) вбачається намагання шляхом контактної магії прищепити дитині любов до рідного дому, а також забезпечити багате, щасливе життя в майбутньому. В обряді збереглися язичницькі ремінісценції вшанування вогню, домашнього вогнища і віри в їх очисну та охоронну дію¹⁰². Підготовка до обряду, "хрещення" мала характер прилучення новонародженого до громади, представниками якої були повитухи і куми. Вказані обрядові дії на початку ХХ ст. виходили із побуту, хоч деколи ще зустрічались і в середині ХХ ст.¹⁰³.

При підготовці до хрещення основну роль відіграла баба-повитуха. Вона опікувалася дитиною, годувала її, готувала пелюшки, несла дитину до церкви і назад¹⁰⁴. У деяких місцевостях Бойківщини також "баба" вибирала сама кумів, несла дитину до церкви, а на порозі передавала її кумам, іноді йшла з кумами до церкви. У ХХ ст. кума несла дитину до церкви¹⁰⁵. В архівних записках зустрічається побутуюче застереження, що дитину треба брати тільки на праву руку, коли ідуть хрестити, інакше "буде все робити лівою рукою"¹⁰⁶. Подекуди кума брала зі собою обереги: шматок хліба, часник, сіль, цукор – за пазуху, а коли поверталася з церкви, клала коло дитини¹⁰⁷. У Південній Київщині вірили, що "як везуть дитину до хресту, то треба доконче взяти буханку хліба... аби не їхати впорожні"¹⁰⁸.

Хліб (каша, зерно) – як компонент жертвоприношень язичницьким богам, широко використовувався у сімейній обрядовості аж до ХХ ст. Цукор у родильній обрядовості мабуть почали використовувати пізніше, бо на початку ХХ ст. згадок про те, що несли на "родини" цукор не зафіксовано. Деколи казали хліб-сіль, як побажання багатства і добра. У лемків "дитині після народ-

ження посипають на голову трошки солі, щоб було мудре і доступне, привітне, а часник кладуть на грудях, щоб було здорове"¹⁰⁹. Сіль була одним із продуктів, які приносили в жертву богам, а потім грудочки солі стали амулетами від уроків, сіллю скроплювали новонароджених¹¹⁰. У Чехії був звичай: при народженні дитини класти на стіл хліб і сіль для "судичек"¹¹¹. В Україні теж клали на стіл хліби (2), а між ними дитину, з якою йшли до хресту¹¹². Часник, як оберіг від уроків (а саме тому його клали в колыску біля дитини, брали в пазуху сорочки породіллі), відомий багатьом народам. Як зазначає М.Ф.Сумцов: "У Великоросії і Малоросії носять його від уроків на шиї, або в кишені, в Галичині і в Угорщині вплітують у вінок нареченої... у римлян його клали в дитячу колыску"¹¹³. У ХХ ст. не завжди знають чому і для чого використовували той чи інший предмет, але магічна, обрядова дія живе. У Тлумацькому районі Івано-Франківської області побутував звичай, коли "перед порогом у хаті кидали вугілля і сокиру, і кума переносила через це дитину, щоб переборола все і була здорова", тоді несла її до хресту¹¹⁴. Здавна люди свято вірили в його очисну і лікувальну силу вогню. Таку ж магічну дію приписували і вугіллю, попелу, сажі, глині з печі, які теж широко використовували у сімейній та календарній обрядовості¹¹⁵. Металеві гострі предмети (ніж, сокира, ножиці, голка тощо) – це амулети-обереги від уроків, які були особливо поширені майже у всіх народів світу¹¹⁶. В околицях Печеніжина стелили на порозі хати кожух вовною вверху, а баба ідучи і повертаючись з дитиною з церкви мусила на нього стати, щоб "дитина така була багата на всьо, як той кожух на вовну"¹¹⁷. У всіх тих оберегах, магічних діях відчувається прагнення людей уберегти маленьку істоту від зла і забезпечити її щасливе благополучне майбутнє. У цих обрядових діях відображений світогляд і світорозуміння наших далеких предків, невіддільність їх від оточуючої природи, всесвіту.

¹⁰¹ Кузеля Зенон. Цит. праця. – С. 52.

¹⁰² Токарев С.А. Религиозные верования восточнославянских народов XIX – начала XX в. – М., 1957. – С. 94-99.

¹⁰³ Бойківщина. – С. 189.

¹⁰⁴ Шекерик-Доників П. Родини і хрестини на Гуцульщині. – С. 105-106.

¹⁰⁵ Архів ІН НАНУ. – Ф. І. – Оп. 2. – Од. зб. 202. – С. 87.; Архів ІН НАНУ. – Ф. І. – Оп. 2. – Од. зб. 350. – С. 62.

¹⁰⁶ Архів ІН НАНУ. – Ф. І. – Оп. 2. – Од. зб. 350. – С. 13, 20, 32.

¹⁰⁷ Архів ІН НАНУ. – Ф. І, Од. зб. 350. – С. 32.

¹⁰⁸ Рукописні фонди ІМФЕ НАНУ. – Ф. 29-2. – Од. зб. 37-42. – С. 19.

¹⁰⁹ Kolberg O. Przemyskie. Dzieła wszystkie. – Т. 35. – С. 49.

¹¹⁰ Сумцов Н.Ф. Личные обереги от сглаза. – Х., 1896. – С. 7.

¹¹¹ Сумцов Н.Ф. Хлеб в обрядах и песнях. – Х., 1885. – С. 129.

¹¹² Чичула Анна. Народна пожива в Дрогобицькім повіті // Матеріали до української етнології. – Т. XVIII. – Львів, 1918. – С. 18.

¹¹³ Сумцов Н.Ф. Личные обереги от сглаза. – С. 16.

¹¹⁴ Архів ІН НАНУ. – Ф. І. – Оп. 2. – Од. зб. 350. – С. 32.

¹¹⁵ Тайлор Э.Б. Первобытная культура. – С. 496-499.

¹¹⁶ Сумцов Н.Ф. Личные обереги от сглаза. – С. 7-9, 17, 18.

¹¹⁷ Bystron J.S. Цит. праця. – С. 204.

сті". Тому жінки народжували в лазні, коморі, хліві²⁵.

Коли вже приходили пологи, то, як правило, чоловік кликав бабу-повитуху (поважну й умілу старшу жінку). Вона ж приходила з хлібом чи іншим гостинцем. З порожніми руками не годилося йти до породіллі. На Україні аж до ХХ ст. зберігся ряд лексем, які вживалися для означення жінок, які приймали роди. Це – “баба”, “бабка”, “баба-повитуха”, “баба-знахарка”, “баба-кушарка”, “кушарка”, “повитуха” (в західних областях України), “баба-бранка” (Правобережжя), “баба-пупова”, “пупорізка”, “пупорізняця”, “породільна”, “різна” та інші (Середнє Подніпров'я)²⁶.

Саме бабі-повитусі здавна відводилася основна роль у всій родинній обрядовості. Адже від її знання й уміння у значній мірі залежало життя та здоров'я породіллі й новонародженого. Вона користувалася заслуженим авторитетом і повагою серед односельчан. Але крім поваги у ставленні до неї часто виступали різні вірування і погляди містичного характеру на дії, які виконує повитуха, як на всемогутні. Такі дії, як розв'язування вузлів, відмикання замків, розплітання кіс, прийняття дитини, обрізання пуповини, закопування посліду “місця”, насамперед були спрямовані на щасливе завершення пологів. Перші обрядові дії повитухи після народження дитини виражали тісний зв'язок із виробничою і господарською діяльністю селян. Так пуповину хлопчикам відсікали ножом на сокирі, поліні, дубовій корі²⁷, пізніше – на початку ХХ ст., на книзі, щоб грамоту вчили²⁸, а дівчинці – на веретені, гребені²⁹. Усі ці обрядові дії вказують на зв'язок їх походження із землеробським побутом народу, з існуванням у далекому минулому розподілу праці залежно від статі. У звичаях і обрядах, зв'язаних з пологами при загальноукраїнській, чи навіть східнослов'янській, основі побутували і локальні варіанти. Це, зокрема, спостерігалось в обрядових діях з пуповиною, послідом, першим годуванням новонародженого, першою купіллю і т.п.³⁰.

²⁵Чистов К.В. Семейные обряды и обрядовый фольклор.– С. 397.

²⁶Гаврилюк Н.К. Картографирование...– С. 67.

²⁷Сумцов М. Слабожане.– Харків, 1918.– С. 86; Архів ІН НАНУ.– Ф. І.– Оп. 2.– Од. зб. 350.– С. 8; Од. зб. 350(а).– С. 4.

²⁸Кравченко В. Звичаї в селі Забрідді...– С. 133.

²⁹Кузеля Зенон. Цит. праця.– С. 167; Архів ІН НАНУ.– Ф. І.– Од. зб. 350.– Арк. 17, 25.– Од. зб. 350(а).

³⁰Дерлиця М. Селянські діти // Етнографічний збірник. Т. 15.– Львів, 1898.– С. 122; Kolberg O. Dzieła

Після того, як пологи закінчилися, повідомляли родичам і сусідам, а подекуди виставляли деякі інформативні предмети-знаки (у Городенківському районі Івано-Франківської області – червону стрічку або квітку приколювали до занавіски вікна, у росіян – надворі, біля дверей хати ставили кіл із сорочкою породіллі)³¹.

Цікавий обряд відзначення народження дитини зафіксував В.Герасимович на Прикарпатті в кінці ХІХ ст. Після того, як уже скупали дитину, батько застеляє стіл настільником, ставить горілку, пару бохонців..., а сам виходить на поріг хати. Тут чекає на всякого чоловіка та жінку та говорить до них: “Боженко дав дитину, просимо на “космату” (горілка). Всякий рад, що дурничка трапляється. Щиро вітають дитину і батьків, вип'ють, закусять та й виходять. Багаті обряд “косматої” відбувають, як вродиться ягнятко чи телятко”³².

Пуповину майже всюди зав'язували конопляним прядивом “матіркою” для того, “щоб дитина була плодитою” і “щоб у жінки діти велися”. Але, якщо сім'я була багатодітною і пара вже не хотіла мати дітей, то тоді використовували “плоскінь”, якому приписувалася ця магічна дія. Деколи вже в ХХ ст. зав'язували і фабричною ниткою чи рубцем із тонкого полотна. Зав'язування пуповини супроводжувалося побажанням дитині: “Зав'язую – щастє, здоров'є і многі літа”³³, “зав'язую тобі щастя і здоров'я і вік довгий і розум добрий”³⁴. У південній Київщині повитуха промовляла, відрізаючи пуповину: “одрізаю пуп на вік, на сто літ”³⁵.

“Пупок” дбайливо зберігали у скрині або за образами, а коли дитина підросла (“йде в науку”), віддавали їй, наказуючи “розв'яжи усі вузли”. Загальнопоширеним було повір'я, якщо розв'яже, то “розум розв'яжеться”, “буде добре вчитися”, “буде математику добре знати”, “руки

wszystkie Chelmskie. Т 33.– 1890.– С. 174; Кравченко В. Звичаї в селі Забрідді Житомирського повіту на Волині.– Житомир, 1920.– С. 133-134; Грицак Д.Є. Дитина в українських народних повір'ях і в народній медицині (рукопис, арк. 1-73) // Рукописні фонди ІМФЕ НАНУ.– Ф. 29-2.– Од. зб. 37-42.– Арк. 2, 3, 4, 5.

³¹Архів ІН НАНУ.– Ф. І.– Оп. 2.– Од. зб. 350.– С. 10; Чистов К. Семейные обряды и обрядный фольклор.– С. 397.

³²Герасимович Володимир. Народні звичаї, обряди та пісні в селі Крехові, Жовківського повіту // Правда, 1894.– Т. 20, Вип. 59.– С. 62-63.

³³Кравченко В. Звичаї в селі Забрідді...– С. 133.

³⁴Пісні. Хрестини та весілля.– Житомир, 1920.– С. 86.

³⁵Кузеля Зенон. Цит. праця.– С. 167.

розв'яжуться до усякої роботи”³⁶, “як розв'яже пуп, то ум розв'яже, як ні – то буде мучитися” і т.п.³⁷. Плаценту (“місце”) “баба” пильнувала і вимивши, загортала у тканину чи папір. Закопували його у різних місцях: “аби його ніхто не переступив” (Гуцульщина, Бойківщина)³⁸, “на горі” (Буковина)³⁹, “закопували під піччю, або під “полом” (місце для сну), у коморі, (що було характерним для Полісся і Правобережжя). На Поліссі, на відміну від інших областей України, часто клали в ямку також хліб і сіль або житнє зерно...⁴⁰. Про це ж говорить і М.Ф.Сумцов. Він вбачає давній звичай використання хлібного зерна і каші в родильних і весільних обрядах, як символи дітонародження, родючості взагалі⁴¹.

За даними літературних джерел у ХІХ – на початку ХХ ст. у північно-західній частині теперішньої Волинської області та в Карпатах був поширений звичай першого годування немовляти родичкою або сусідкою, що мала грудну дитину⁴². Пояснювали це у народі тим, що породілля ще квола, не здорова⁴³, слаба здоров'ям⁴⁴. Коріння цього звичаю значно глибші, ніж думали дослідники ХІХ ст. На їх думку, цей звичай обумовила церковна заборона породіллі давати груди неохрещеному немовляті⁴⁵. Мабуть виникнення цього звичаю сягає ще часів материнського родового ладу. У цей час, за словами Ф.Енгельса, “ряд або декілька рядів сестер становили ядро общини і виконували по відношенню до новонародженого “материнські обов'язки”⁴⁶. Цей звичай виступав як складова частина жіночого відвідування породіллі.

³⁶Шекерик-Доників П. Родини і хрестини на Гуцульщині. – С. 103; Архів ІН НАНУ. – Ф. І. – Оп. 2. – Од. зб. 344. – Арк. 5; Там само. – Од. зб. 350. – С. 7.

³⁷Гаврилюк Н.К. Картографирование явлений духовной культуры (по материалам родильной обрядности украинцев). – К., 1981. – С. 69.

³⁸Шекерик-Доників П. Родини і хрестини на Гуцульщині. – С. 103; Архів ІН НАНУ. – Ф. І. – Оп. 2. – Од. зб. 344. – С. 6.

³⁹Там само. – Ф. І. – Оп. 2. – Од. зб. 344. – Арк. 6.

⁴⁰Гаврилюк Н.К. Картографирование... – С. 69-70.

⁴¹Сумцов Н.Ф. Хлеб в обрядах и песнях. – Харків, 1885. – С. 35.

⁴²Народна пожива в Галичині // Матеріали до української етнології. – Т. ХVІІІ. – Львів, 1918. – С. 67; Дерлиця М. Селянські діти // Етнографічний збірник. Т. 5. – Львів, 1898. – С. 122; Kolberg O. Dzieła wszystkie Chełmskie. Т. 33. – 1890. – S. 174.

⁴³Народна пожива в Галичині. – С. 67.

⁴⁴Архів ІН НАНУ. – Ф. І. – Оп. 2. – Од. зб. 202. – С. 87.

⁴⁵Чубинський П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край. – Т. ІV. – СПб, 1877. – С. 8.

⁴⁶Маркс К., Энгельс Ф. – Сочинения. – Т. 2І. – С. 43,46.

За народними повір'ями, магичні дії, які виконувались над дитиною у перший день після народження, впливали на її долю, на все життя. У зв'язку з тим, неабиякого значення надавали першій купелі дитини. Майже по всій Україні дитину купали одразу після народження. Віра в ірреальні та цілющі властивості води, уявлення про її очисні та життєдайні сили відомі у всіх народів світу з найдавніших часів. У цих віруваннях простежується нашарування різних етапів розвитку людства⁴⁷. Перша купіль дитини розглядалась нашими предками не тільки як очищення, але зразу ніби охороняла (прообраз християнського обряду церковного хрещення) дитину від злих духів, від підміни нечистим чи відьмою⁴⁸. У ХІХ ст. в Україні магичну дію купелі підсилювали, додаючи свяченої води, зілля або лікарських трав, гроші⁴⁹, у перші десятиріччя ХХ ст. ручку, олівець, срібні чи золоті предмети і майже повсюдно, шматочок хліба або зерно⁵⁰. Гуцули дівчаткам лили у купіль мед, молоко, клали голку. Якщо хтось увійде до хати під час першої купелі дитини, то мусять вкинути якусь дрібну монету “на щастя”⁵¹. На Бойківщині хлопчикам клали в купіль коріння дев'ясила, щоби були здорові, сильні, а також свердло, щоби вміли майструвати⁵². Більше розвинутий, розгорнутий структурно і складніший обряд першої та другої купелі (через чотири дні після народження дитини, як обряд церковного хрещення у слов'ян) у стародавній Мексиці подає Е.Б.Тайлор. Цікаво те, що у Мексиці та Китаї дитині при купелі дають іграшкові знаряддя залежно від статі⁵³. “Аби дитина не лінива була” у гуцулів⁵⁴ і лемків⁵⁵ деколи купали немовлят у холодній воді. Після купелі воду ввечері не виливали, а зранку до схід сонця, старалися десь в кут, щоби ніхто не ходив, а найчастіше – на дерева, щоби дитина росла швидко і була здорова.

⁴⁷Тайлор Э.Б. Первобытная культура. – М., 1989. – С. 498-501.

⁴⁸Кузеля Зенон. Дитина в звичаях і віруваннях... – С. 40; Рукописні фонди ІМФЕ НАНУ. – Ф. 1-6. – Од. зб. 621. – Арк. 58(зв).

⁴⁹Герасимович Володимир. Народні звичаї, обряди... – С. 62.

⁵⁰Сумцов Н.Ф. Хлеб в обрядах и песнях. – Х., 1885. – С. 136,44; Архів ІН НАНУ. – Ф. І. – Оп. 2. – Од. зб. 350. – Арк. 37.

⁵¹Гуцульщина. Історико-етнографічне дослідження. – К., 1987. – С. 303-304.

⁵²Бойківщина. Історико-етнографічне дослідження. – К., 1983. – С. 239.

⁵³Тайлор Э.Б. Первобытная культура. – С. 498.

⁵⁴Онищук А. З народного життя гуцулів. – С. 96-97.

⁵⁵Kolberg O. Przemyskie Dzieła wszystkie. – Т. 35. – С. 49.

Вдячна пам'ять про винайдення способу видобування вогню "продовжує напівсвідомо жити в народному забобоні, у залишках язичницько-міфологічних спогадів найосвіченіших народів світу"⁵⁶. Деякі дослідники допускають, що культ вогню розвивався одночасно із культом сонця⁵⁷. На давній культ вогню, віру в його очисні властивості вказує обрядова дія – обсушування дитини біля палаючої печі в українців Закарпаття⁵⁸; запалювання свічки, зразу ж, як народилася дитина, і до того часу поки не охрестять⁵⁹. Українці, як і всі слов'янські народи, вірили, що запалена свічка оберігає дитину і породіллю, яка є дуже вразливою після пологів, від доступу злих сил. Цю думку підтверджує і промовляння баби-повитухи, зафіксоване у гуцулів у XIX ст.:

*"Засвічу свічку,
Піду до запічку,
Ладану шукати,
Обкурити хату"*⁶⁰.

Післяродові охоронні й очисні обряди породіллі і повитухи, немовляти, які побутували в українців у XIX – на початку XX ст. були розвинутими і мали різноманітні назви: "зливки", "прося", "очищення", "зливання", "обмивання", "злити на руки", "полити руки", "вивід"⁶¹. Усі ці обряди ділилися на дві групи: обряди і обрядові дії на захист породіллі і дитини, обереги для близьких породіллі людей і оточуючого світу від негативного впливу "нечистої" після пологів жінки. Майже усі народи світу вірили, що породілля могла мимоволі негативно вплинути на людей, на урожай, на воду, на сімейний достаток⁶².

Добре розвинутий цикл очисних обрядів, що проводилися після пологів, говорить про живучість віри в те, що породілля "нечиста", дуже "шкідлива на перехід"⁶³ і вийти за межі подвір'я, а подекуди і за поріг, згідно із звичаєвими традиціями, не могла. У західних обла-

стях України цієї перестороги дотримувалися і у XX ст. (польові матеріали автора з с.Незвисько Городенківського району Івано-Франківської, з с.Нижня Рожанка Сколівського району Львівської обл.⁶⁴). Тому дитину старалися охрестити якнайшвидше, оскільки після того баба повитуха проводила обряд очищення породіллі і себе, як причетної до пологів особи ("зливки"). Цей обряд був відомий у XIX – на початку XX ст. майже по всій Україні. У північних районах Полтавщини і Чернігівщини у середині XIX ст. етнографи фіксували розгорнутий варіант очисного обряду, але вже до кінця XIX ст. він майже не зберігся⁶⁵. В обряді "зливки" тісно переплелась реальна віра в те, що вода змиває все нечисте, і релігійно-містичні уявлення про надприродні очисні, цілющі, оберегові властивості води. У цих віруваннях і обрядах зберігаються сліди давнього поклоніння силам природи⁶⁶, це поступовий перехід від буквального до символічного очищення, перехід від усунення матеріально зрозумілої нечистоти до звільнення себе від невидимого, духовного... морального зла⁶⁷. Очищені післяродові обряди у більшій чи меншій мірі розвинуті у всіх народів світу⁶⁸.

В українців "зливки" проводили або того ж дня, як народилась дитина, або на другий-третій день. Брала, як правило, "непochату" воду. Породілля зливала бабі-повитусі на руки, а вона, змивши руки, а потім лице породіллі зовнішньою стороною долоні говорила: "Будь червона, як калина, а здорова, як кобила..."⁶⁹. А ту воду, що залишилася, кип'ятили і виливали до купелі немовляти. Після того породілля підносила бабі-повитусі подарунок: хліб, полотно, хустину, намітку тощо. За що повитуха широко дякувала і бажала, щоб діти були чесними і довговічними. На Чернігівщині "зливки" ще продовжували баби-родички, які бажали немовляті: "...весілля діждати" і дякували бабі-повитусі, відвозячи її додому, за що вона частувала їх⁷⁰. Дещо по-іншому проходив обряд очищення "прося" у гуцулів. Коли повернулись від "хресту", "баба"

⁵⁶Енгельс Ф. Діалектика природи.– Маркс К., Енгельс Ф. Твори.– Т. 20.– С. 402.

⁵⁷Рыбаков Б.А. Язычество древних славян.– М., 1981.– С. 262.

⁵⁸Гуцульщина.– С. 304; Бойківщина.– С. 239.

⁵⁹Архів ІН НАНУ.– Ф. 1.– Оп. 2.– Од. зб. 350.– С. 10,62. Рукописні фонди ІМФЕ НАНУ.– Ф. 29-2.– Од. зб. 37-42.– С. 20,21.

⁶⁰Рукописні фонди ІМФЕ НАНУ.– Ф. 29-2.– Од. зб. 37-42.– С. 21.

⁶¹Гаврилюк Н.К. Картографирование...– С. 89.

⁶²Bystroń J. Słowiańskie obrzędy rodzinne.– Kraków, 1916.– S. 25-75; Романов Е.А. Люди и нравы древней Руси.– Л., 1966.– С. 182; Ганцкая О.А. Польская семья.– М., 1986.– С. 142.

⁶³Архів ІН НАНУ.– Ф. 1.– Оп. 2.– Од. зб. 350.– Арк. 57.

⁶⁴Там само.– Арк. 44, 61.

⁶⁵Гаврилюк Н.К. Картографирование явлений...– С. 91; Архів ІН НАНУ.– Ф. 1.– Оп. 2.– Од. зб. 350.– Арк. 66-70.

⁶⁶Токарев С.А. Религиозные верования восточнославянских народов.– С. 71-74.

⁶⁷Тайлор Э.Б. Первобытная культура.– С. 494.

⁶⁸Тайлор Э.Б. Первобытная культура.– С. 494-501; Рукописні фонди ІМФЕ НАНУ.– Ф. 29-2.– Од. зб. 37-42.– С. 4.

⁶⁹Рукописні фонди ІМФЕ НАНУ.– Ф. 1-5.– Од. зб. 454.– С. 44(зв), 45.

⁷⁰Там само.

проводила охоронні очисні дії над породіллею: скроплювала її свяченою водою ("молитва", яку принесла з церкви) до трьох разів на голову, давала їй потрошку тричі відпити; стиха промовляла молитву і здувала і спльовувала тричі. Після того до породіллі, за народними переконаннями, не можуть так легко доступити злі сили. Іти нікуди не могла все одно аж до 35 днів "до виводу". Після цієї обрядової дії "баба" просить у породіллі "проші", а вона у "баби". Породілля складає на червону запаску для "баби" подарунки: зерно, колач, гуску, сіль, свічку і хліб, а тоді зливає тричі бабі на руки. Потім навпаки – баба породіллі. Після того дає подарунки із вдячністю за себе і дитину⁷¹. Повністю очищала породіллі і могла повернутись до звичного життя у громаді і у своєму господарстві тільки після церковного обряду "виводу" ("вовід"), відомого у всіх слов'янських народів, який проводиться через 6 тижнів після народження дитини⁷².

Післяродовий цикл традиційного обрядового комплексу спрямований на прийняття новонародженого в сімейно-побутовий колектив; складався із звичаїв провідування дитини, вибору кумів, обряду прилучення новонародженого до сім'ї, "домашнього вогнища", громади, який передував хрещенню, а також обрядів, що знаменували "родини" ("хрестини"), першого постриження дитини. Обряди і обрядові дії цього циклу носили соціально-побутовий характер і відображали прагнення прилучити новонародженого до сім'ї, громади. З іншого боку вони мали магічне спрямування з метою забезпечення здоров'я дитини і її майбутнього благополуччя. Спорідненість даних звичаїв і обрядів на всій території України простежується, перш за все, у їх смислового вираженні та функціональному призначенні. Загальнопоширені звичаї провідування породіллі і дитини, вибір кумів, святкування родин ("хрестин"), прилучення дитини до сім'ї, громади, обряд першого постригу. Локальні особливості названих обрядів проявлялися в окремих деталях й елементах їх структури (у більшій або меншій кількості обрядових дій і порядку їх виконання, у деяких відмінностях ритуальних атрибутів, символів).

У XIX – на початку XX ст. у звичаях провідування породіллі в Україні загальнопоширеною була участь тільки заміжніх жінок, допомога породіллі продуктами харчування, дотримання певних магічних ритуалів і заборон⁷³. Поряд з тим, спостерігаємо і деякі локальні особливості.

У західних областях України провідування породіллі здійснювалось протягом двох-трьох днів після народження дитини (цей термін збільшувався до двох-трьох тижнів і більше у Західному Поліссі, тепер Рівненська і Волинська області). У Полтавщині кажуть селяни: "...іти до когось на молозиво"⁷⁴, тобто складати комусь побажання з приводу народження дитини, а в Чернігівщині – "попорскати пелюшки" у значенні "випити за здоров'я народженої дитини"⁷⁵.

З продуктів, які жінки приносили породіллі, переважали борошняні вироби, сир, каша (з маслом і молочна), яєчня або сирі яйця. У кожному районі приносили і специфічні страви⁷⁶. Звичай приносити породіллі продукти і страви – вияв доброзичливості, гуманності, добросусідства і сягає корінням ще у язичницькі часи. Так хліб, сіль, мед, сир були основними компонентами жертвоприношень слов'янським язичницьким богам – Роду і Рожениці⁷⁷.

У середовищі українських селян у XIX – XX ст. при виборі імені дитини основну роль відігравали батьки, деколи священик, котрий під час хрещення новонародженого давав йому ім'я одного із святих церковного календаря. Першим був звичай називати дітей іменем предків (дідуся, бабусі та ін.). Розповсюдженим було вірування, згідно з яким не варто було давати немовляті імена людей, які мали погану репутацію (відомі у певній місцевості як п'яниці, злодії і т.п.). Побутували також спеціальні обрядові дії, на заміну імені дитини, якщо попередні діти вмирили. Проявлялись певні локальні особливості і у звичаях, пов'язаних з іменуванням і хрещенням немовляти. Так на західноукраїнських землях, зокрема на Бойківщині і Гуцульщині⁷⁸, хрестили дітей якнайскоріше після народження, а на Українському Поліссі, як і в східних областях України, фізично здорових дітей хрестили через тиждень-два після народження. Деколи приурочували хрещення до найближчого релігійного свята⁷⁹. Найдальший реченець хрещення дитини – два або три тижні⁸⁰. У деяких бойківських та гуцуль-

⁷⁴Рукописні фонди ІМФЕ НАНУ.– Ф. 29-2.– Од. зб. 37-42.– С. 5.

⁷⁵Куліш П. Твори.– Т. V.– Львів, 1910.– С. 71.

⁷⁶Bystroń J.S. Цит. праця.– С. 110; Рукописні фонди ІМФЕ НАНУ.– Ф. 14-5.– Од. зб. 449.– Зош. 4; Архів ІН НАНУ.– Ф. I.– Оп. 2.– Од. зб. 350.– С. 66-70.

⁷⁷Афанасьев А. Поэтические воззрения славян на природу.– М., 1869.– Т. 3.– С. 420.

⁷⁸Bystroń J.S.– Цит. праця.– С. 112.

⁷⁹Гаврилук Н.К. Картографирование явления...– С. 2.

⁸⁰Рукописні фонди ІМФЕ НАНУ.– Ф. 29-2.– Од. зб. 37-42.– С. 17.

⁷¹Там само.

⁷²Bystroń J.S. Цит. праця.– С. 66-75.

⁷³Рукописні фонди ІМФЕ НАНУ.– Ф. 14-5.– Од. зб. 449.– Зош. 4

ських селах ще на початку ХХ ст. зустрічалась своєрідна форма хрещення, коли його проводила сама повитуха. Якщо дитина народилася кволою, повитуха обливала її свяченою водою і давала ім'я⁸¹. Такий же звичай панував і на Поліссі⁸². У Галичині (тепер Рогатинський, Галицький, Городенківський, Тлумацький райони Івано-Франківської області), якщо попередні діти вмирили, існував звичай давати новонародженому два імені (одне було затверджене церковним хрещенням, а другим кликали в побуті)⁸³.

Кумів у ХІХ ст. запрошував батько немовляти. Майже по усій Україні у куми "просили" часто близьких родичів (брата чи сестру) або просто знайомих поважних, авторитетних людей. На переважаючій частині України була одна пара кумів. Але деколи і дві, а в багачів більше⁸⁴. У Галичині, в бойків, як уродився хлопець, то господар ставить по дві пари кумів, а до дівчини тільки одну пару⁸⁵. У Західному Поліссі вибирали одну пару кумів із близьких родичів і залишали її для усіх дітей⁸⁶. На Гуцульщині було по-іншому – там кількість кумів, яких похресники називали "матка" та "батько", власне тих, що тримали дитину до хресту, "нанашко" і "нанашка" (всіх інших), варіювалась від 10 осіб до однієї пари⁸⁷. На Покутті (тепер Івано-Франківська і Чернівецька області) збирали іноді до 15 осіб⁸⁸. Колективне кумівство було відоме на Бойківщині та Лемківщині⁸⁹.

Широко побутував по всій території України аж до ХХ ст. звичай заміни кумів або ритуального "продажу дитини" першим стрічним людям, у випадку смерті попередніх дітей. У Лебединському районі Сумської області, якщо дитина хворіла, то старші жінки казали, що треба "перепродати" дитину "стрічним-поперечним", тобто першим зустрічним, куму і кумі через вікно. Та кума, що купує, підходить до вікна і питає: "Чи є дитина продати", торгуються і мати їй продає. Загортає у фартух тієї жінки, вона вносить до хати і кладе дитину на постелі. До

хресту несуть ті ж запрошені (зустрічні) куми⁹⁰. Такий звичай із подібними обрядовими діями зафіксовано у Миргородському районі Полтавської області⁹¹ та у Городенківському районі Івано-Франківської області, але тут дещо змінений обряд, бо до хресту йшли не "стрічні" куми, а як звичайно, запрошені⁹². Цікаво, що тут давали два імені, коли попередні діти вмирили⁹³. Поширеність і живучість звичаю "продаж дитини" аж до ХХ ст. говорить про непохитну віру народу у можливість обманути хворобу і нечистого шляхом "заміни" імені чи "заміни" дитини – "перепродаж через вікно". У Карпатах і Прикарпатті у тому випадку, коли попередні діти вмирили, імітували "викрадення" дитини через вікно, коли йшли до хресту⁹⁴. На Поліссі теж був відомий звичай продажу дитини новим кумам⁹⁵. Аналогічні звичаї відомі й у росіяні⁹⁶.

В Україні у ХІХ – на початку ХХ ст. побутував традиційний обряд прилучення новонародженого до сім'ї, "домашнього вогнища", громади, який проводили всі слов'янські народи безпосередньо перед хрещенням дитини⁹⁷. У цей день "бабка" мусить викупати дитину, перехрестити її, а потім покласти на кожух, аби в майбутньому була багата, як багато вовни у кожусі, що за народним віруванням є символом приплоду і багатства. Після цього сама "бабка" бере дитину з кожуха, віншує її і віддає або старшій кумі або старшому кумові, котрий передає дитину кумі⁹⁸. У Південній Київщині зберігають той же обряд, дають на кожух для баби гроші, а крім цього куми й баба підносять дитину з кожухом уверх. Це роблять тричі й тричі опускають, промовляючи: "На многа літ, на многа літ, на многа літ!"⁹⁹. На Харківщині "баба" передає дитину кумові зі словами: "Нате вам новонароджене, а нам принесіть молитвенне й хрещене"¹⁰⁰. На Полтавщині перед охрещенням кажуть: "Забираємо у вас нехрещене, принесемо хрещене", або "Беремо поганина, принесемо християнина". Після

⁹⁰ Архів ІН НАНУ. – Ф. І. – Оп. 2. – Од. зб. 350. – С. 71.

⁹¹ Там само. – С. 79.

⁹² Там само. – С. 45.

⁹³ Там само. – С. 49.

⁹⁴ Архів ІН НАНУ. – Ф. І. – Оп. 2. – Од. зб. 350. – Арк. 20, 31(зв), 37, 41, 45.

⁹⁵ Рукописні фонди ІМФЕ НАНУ. – Ф. І-5. – Од. зб. 454. – Арк. 16(зв).

⁹⁶ Сумцов Н.Ф. Культурне переживання // Київська Старина. – 1889. – Т. 24. – С. 35-39.

⁹⁷ Нидерле Л. Словянские древности. – М., 1956. – С. 185.

⁹⁸ Рукописні фонди ІМФЕ НАНУ. – Ф. 29-2. – Од. зб. 37-42. – Арк. 17.

⁹⁹ Кузеля Зенон. Цит. праця. – С. 191.

¹⁰⁰ Сумцов Н.Ф. Слабожане. – Х., 1918. – С. 86.

⁸¹ Бойківщина. – С. 240.

⁸² Общественный быт и духовная культура населения Полесья. – Минск, 1987. – С. 156.

⁸³ Архів ІН НАНУ. – Ф. І. – Оп. 2. – Од. зб. 350. – С. 31, 37, 62.

⁸⁴ Рукописний фонд ІМФЕ НАНУ. – Ф. 29-2. – Од. зб. 37-42. – С. 17.

⁸⁵ Там само.

⁸⁶ Общественный быт и духовная культура населения Полесья. – С. 157.

⁸⁷ Шухевич В. Гуцульщина. – Т. 3. – С. 4.

⁸⁸ Kolberg O. Rokucie. – Т. 29. – 1882. – С. 209.

⁸⁹ Матеріали до української етнології. – Т. VIII. – С. 82, 107; Архів ІН НАНУ. – Ф. І. – Оп. 2. – Од. зб. 350. – С. 41, 62.

Основою звичаїв і обрядів, пов'язаних із святкуванням в честь новонародженого, були народні традиції визнання його членом сім'ї, громади. Як зазначає П. Богатирьов, аналізуючи обряди, пов'язані з хрещенням, "приходимо до висновку, що в міру поширення і закріплення в побуті християнства, обряди, які раніше стосувалися дня народження дитини були за аналогією перенесені на день хрещення"¹¹⁸. Підтверджує цю думку і той факт, що жінки приносили на хрестини майже повсюдно ті ж продукти, які несли на "родини". Кума несла "паляницю" і крижмо, полотно, а кум крижмо. У Карпатах несли полотно і намітки¹¹⁹. Сам ритуал церковного хрещення проходив за канонізованим християнською релігією сценарієм, але тут використовували давню народну традицію – очищення водою. Обрядові дії, які проводила повитуха перед хрещенням, також засвідчують давнє походження цілого комплексу цих обрядів. Завершувала урочистість хрещення немовляти – традиційна гостина "Хрестини", де були не тільки баба-повитуха і куми, але й найближчі родичі та сусіди. Під час хрещення майже повсюдно передбачали, чи здорова дитина буде, чи буде жити, чи щаслива: "Як дитину хрестять, а вона чхає на крижмі, або вробиться, то це добре, бо дитина буде жити"¹²⁰. Загальнопоширене повір'я, що коли під час хресту дитина не плаче, як на неї ллють холодну воду, то помре¹²¹, а плач дитини при хрещенні віщує здоров'я¹²². Зверталася увага і на добру поведінку кумів при хрещенні, бо вона впливає на щастя майбутньої людини. На Поділлі, коли дитина неспокійна, кричить, вважається за недобрый знак. Смерть віщує, як дитина неспокійно рухається. На Гуцульщині ворожать, що дитина буде добре жити, як після хрещення не можна скоро згасити свічку, і навпаки, коротко, якщо свічка легко згасне¹²³.

На різних теренах України хрестинні гості приносили на гостину різні подарунки: полотно, хліб, цукор, яйця. На Ніжинщині несли жінки вареники з сиром, капустою або сушеними грушками і при цьому казали: "Як вареник повний, щоб такою була породілля: що вийшло з неї, то щоб заповнилось" або: "На тобі паляницю та задули бочки, де були сини й дочки"¹²⁴. На хре-

стинах господар дому, а подекуди баба-повитуха, частує найперше кума і куму, а потім бабу і усіх гостей. Куми бажать дитині і "поліжниці" (Гуцульщина): "Дай, Боже, шістьті, чи з косарем (з хлопцем), чи з прахою (дівчиною). Дай, Боже, кумі здоров'я, дочикалисмо служити до хресту; дай, Господи, щобисмо дочикали в висілю бути, щобисмо ще співали; Дай, Боже, кумі здоров'я, а дитині зріст"¹²⁵. У бойків після хресту йшли куми до дому батьків, бажали їм потіхи з дитини і здоров'я "поліжниці" і віддавали крижмо. Вважали за великий гріх, якщо не віддати, бо на другім світі дитина стане гола і буде впоминатися (вимагати) за крижмо¹²⁶. Також обдаровували "поліжницю" грішми, і вгощали горілкою. Після гостини розходилися, а багаті, як вродиться хлопець, виставляли "базар" – наймали музик. Але, як правило, гучних хрестин не справляли з двох причин: економічної (не усі мали значні кошти на гостину і музиків), та медично-психологічної (ослаблена породілля і немовлятко потребували спокою, їм шкідлива велика кількість чужих людей; побутовала віра у "вроки" та інші можливості негативного впливу тощо). Однією з основних страв на хрестинах була каша. Але майже повсюдно дають їсти і пити, як на весіллі: пироги зі сметаною, борщ, м'ясо кусками, росіл з м'ясом, кашу¹²⁷, капусту, голубці "душенину" (гуляш), сир¹²⁸. У східних областях України де-що інші страви: каша (рисова чи гречана), картопля, капуста, холодець, м'ясо тушене та аж два киселі: білий і червоний. Обрядових дій з кашею подекуди не було, а киселі подавали по черзі: десь посередині гостини – білий, а вкінці – червоний "виганяйло". Так і на весіллях та похоронах¹²⁹.

На Харківщині на хрестинах кум з кумою сідає на покутті. Господар дому... вгощає кумів горілкою та бризкає нею під стелю. Це робиться, щоб дитина росла швидко і високо¹³⁰. Такий же звичай був поширений у південній Київщині, де усі гості бризкають у стелю з чарки, додаючи слова побажання дитині: "От такий рости! От такий будь! От таке щастя хай Бог дає!" або "Хай же великий росте та щасливий буде й многа літ йому"¹³¹.

¹²⁵Чичула Анна. Народна пожива в Дрогобицькім повіті. – С. 18.

¹²⁶Рукописні фонди ІМФЕ НАНУ. – Ф. 29-2. – Од. зб. 37-42. – С. 24-25.

¹²⁷Kolberg O. Przemyskie... – S. 50.

¹²⁸Чичула Анна. Народна пожива в Дрогобицькім повіті. – С. 19.

¹²⁹Архів ІН НАНУ. – Ф. 2. – Оп. 2. – Од. зб. 350. – С. 69, 74, 76.

¹³⁰Сумцов Н.Ф. Слобожане... – С. 87.

¹³¹Кузеля Зенон. Цит. праця. – С. 193.

¹¹⁸Богатирев П.Г. Вопросы теории народного искусства. – С. 248.

¹¹⁹Матеріали до української етнології. Т. XVIII. – С. 100.

¹²⁰Кузеля Зенон. Цит. праця. – С. 5.

¹²¹Там само. – С. 191.

¹²²Там само. – С. 192.

¹²³Там само. – С. 50-51.

¹²⁴Кузеля Зенон. Цит. праця. – С. 56-57.

Подібна дія проводиться з кашею (повитуха піднімає горщик з кашею, або дитину над столом, а хресний батько горщик з кашею). У деяких місцевостях кума піднімає кашу, бажаючи похресникові, щастя, як зірок на небі. Цей обряд називається “молити кашу”¹³².

Він перегукується із обрядовою дією на святий вечір, – останню ложку куті кидають до стелі. Значення цих дій одне – жертвоприношення сонцю. Таке ж пояснення, коли розбивали горщик з кашею¹³³.

На думку М.Ф.Сумцова: “Мотиви родильних і хрестинних пісень і обрядів – радість... його (немовлятка) урочисте визнання і закликання до нього вищих опікунських сил, чи богів для відвернення від нього біди і збільшення щастя”¹³⁴. Власне обряди з кашею розвинулись і збереглися в народному побуті не в силу того первісного свого символічного значення, а переважно... тому, що каша була в старовину предметом жертви богам, землі, сонцю¹³⁵. Деколи варили навіть дві каші¹³⁶.

У деяких регіонах України збереглися хрестинні пісні¹³⁷, в яких батьки виражали свою радість або висловлювали добрі побажання й подяку кумам.

*Кум бодай здоров був,
Що нам хрестини роздобув;
Кума бодай вікувала,
Похресника годувала*¹³⁸.

На Поділлі на хрестинах “баба-бранка” клала на тарілку перед гостями “квітки” – букетики з колосків та калини, або живих квітів. А за це гості дають бабі гроші – ... “за квітки”. Повертаючись додому, гості розбирають “квітки”, бо може нечистий зустрінати, якщо іти без “квітки”. Вдома “квітки” підвішували¹³⁹. Гроші бабі-повитусі також давали за кашу; або коли перепивали, то збирали, приговорюючи: “То бабці на капці”¹⁴⁰. У хрестинах на Гуцульщині спостерігалось збереження архаїчного східно-

слов'янського звичаю обтинання волосся, що символізує прилучення до роду¹⁴¹. У кінці XIX ст. обтинання (“рубання”) волосся пояснювалось як побажання щастя дитині¹⁴². Деколи хрестини закінчувалися того ж дня, а деколи куми домовлялися між собою і приходили чи у ближчу неділю, чи у будній день “на похрестини”, “на родини”. Вони приносили страви, а деколи і горілку¹⁴³. Бувало, що і на третій раз приходили¹⁴⁴. Цікавий обряд “зливки”, або “рай”, але вже на третій день після хрестин, проводили у Харківщині. Приходили самі баби. На стіл клали хліб і сіль. Повитуха обмиває породіллі обличчя й руки “непочатою водою” (тобто набраною до схід сонця), аби ніхто не врік її, а груди на те, аби був покорм для дитини¹⁴⁵. У Могилівському повіті на Поділлі побутовав звичай, коли після хрестин мати з дитиною мусила піти до першого кума, хресного батька, злити йому води на руки і принести рушничок витерти руки. Цей рушничок клала йому на плечі, а як маленький, то чіпляла за пояс¹⁴⁶.

На Гуцульщині і Буковині проводили після хрестин “колачини”. Батьки дитини в одне із свят несли кумам калачі. Кумі крім калачів дарували хустку, а кумові – капелюх¹⁴⁷. Подібно і на Чернігівщині: “У сорок днів після хресту несе мати з дитиною кумі й кумові печені пироги або булки й мед, а деколи і матерію, залежно від своєї заможності”¹⁴⁸. Післяхрестинні очисні обряди ще раз підтверджують живучість у свідомості українського народу вірування, що пологи і усі причетні до них, включаючи кумів, були нечистими, а тому була необхідність виконання певних очисних обрядів.

По всій Україні, як і в інших слов'янських народів, виконували такі магічні дії, які повинні були вберегти матір і дитину від шкідливої дії злих сил і духів. Так “щоб злий дух не підмінив дитя”,

¹⁴¹Терещенко А. Быт русского народа.– СПб., 1848.– Ч. 3.– С. 50.

¹⁴²Онищук А. З народного життя гуцулів...– С. 100.

¹⁴³Чичула Анна. Народна пожива...– С. 19; Герасимович Володимир. Народні звичаї, обряди та пісні в селі Крехові...– С. 64. Ширше про специфіку хрестинного частування див.: Гаврилюк Н.К., Картографирование...– С. 158-159.

¹⁴⁴Kolberg O. Przemyskie...– S. 50; Герасимович Володимир. Народні звичаї, обряди та пісні в селі Крехові...– С. 64.

¹⁴⁵Рукописні фонди ІМФЕ НАНУ.– Ф. 29-2.– Од. зб. 37-42.– С. 23.

¹⁴⁶Там само.

¹⁴⁷Гуцульщина...– С. 305; Шекерик-Доників Б. Родини і хрестини...– С. 119.

¹⁴⁸Рукописні фонди ІМФЕ НАНУ.– Ф. 29-2.– Од. зб. 37-42.– С. 24.

¹³²Сумцов Н.Ф. Хлеб в обрядах и песнях.– Х., 1885.– С. 45.

¹³³Там само.– С. 46.

¹³⁴Там само.– С. 49.

¹³⁵Сумцов Н.Ф. Хлеб в обрядах и песнях.– С. 44.

¹³⁶Там само.– С. 44, 50.

¹³⁷Архів ІН НАНУ.– Ф. І.– Оп. 2.– Од. зб. 202.– С. 92.

¹³⁸Герасимович Володимир. Народні звичаї обряди та пісні в селі Крехові, Жовківського повіту // Правда, 1894.– Т. 20.– Вип. 59.– С. 64.

¹³⁹Рукописні фонди ІМФЕ НАНУ.– Ф. 29-2.– Од. зб. 47-42.– С. 21.

¹⁴⁰Чичула Анна. Народна пожива в Дрогобицькій повіті.– С. 18.

“щоб нечистий не доступився”, “від вроків” – у колиску клали ніж, ножиці, або шпильку¹⁴⁹. Віра у їх оберегові властивості, очевидно, була пережитком вшанування металу, та присвоєння гострим предметам (ріг, голка) магичної сили¹⁵⁰. Надприродні властивості приписували вуглинам із печі (“печіка”), шматочкам хліба, солі, часнику, які клали під подушку¹⁵¹. Охоронну функцію майже у всіх народів з давніх часів виконував червоний колір. Майже повсюдно дитині на руку прив'язували червону стрічку чи нитку¹⁵², щоб відвернути увагу дорослого, і захистити дитину від “уроків”.

У селах Західного Полісся на голову новонародженої дівчинки одягали червону хустку, спеленану дитину часто перев'язували червоним поясом (“крайкою”)¹⁵³.

У ХІХ – на початку ХХ ст. загальноприйнятим був термін першого постригу дитини. “Як мине дитині рік, тоді кум і кума приходять з горілкою, перехрещують дитину, зістригають ножицками по одному пучкові волосся, а потім уже мама зовсім стригла дитя”¹⁵⁴. Бо вірили, що волосся і нігті не можна до року обтинати. На Харківщині відбувався “постриг” на кожусі вовною наверх. Волосся ховали у плоті, аби хлопець був кучерявий, або в коров'ячих відходах – щоб би був чорнявий. Це робилося аби яка нечиста сила не знайшла волосся й не зробила шкоди дитині. Один і другий звичай має означати жертву богам¹⁵⁵.

На Чернігівщині стригли в рік – “пострижини”. Приходили кум і кума, приносили дитині подарунки. Кум починав стригти, вистригаючи “хрещик” (над чолом, потилицею, вухами), потім достригала кума. Волоссячко загортали у папір і ховали десь у щілині в снігах. Після того обідали і розходилися¹⁵⁶. Подібно проходили пострижини на Полтавщині¹⁵⁷. У західних областях України спеціальних обрядів першого постригу не зафіксовано. Але стрижуть у рік, мама

або батько, деколи “хресний батько”, бабуся чи дідусь¹⁵⁸. Хто почав стригти, той повинен достригати: не можна залишати недострижене волосся, “бо дитина буде заїкатися”. Волоссячко радили спалювати¹⁵⁹, щоб вітер не розвіяв, або щоб птахи не взяли на гніздо, бо буде дитину голова боліти.

Деколи кидали волосся на біжучу воду, щоб швидко росло¹⁶⁰. У кінці ХІХ – на початку ХХ ст., кидання волосся на воду практикувалося на Київщині, Волині, Поліссі; закопували під деревом – переважно на Чернігівщині і півночі Полтавщини. Що ж стосується спалювання волосся, то воно альтернативно практикувалося у названих місцевостях, а також у вигляді повсюдного і переважаючого способу на Поділлі, в Галичині, в Карпатах¹⁶¹. Релігійно-язичницька ідея взаємозв'язку земного і потойбічного світу, де сполучною ланкою є зістрижене волосся або зрізані нігті, простежується також у багатьох неслов'янських народів¹⁶².

Зважаючи на цю ідею, можна припустити, що волосся повинно було дістатися не чаклункам, а заступникам людей і їх життя. Такими заступниками були – померлі предки¹⁶³. Їм ніби і відсилали різним шляхом “вісточку” чи “дар” від живих мертвим. Отже, обрядово-магічні дії із зістриженим волоссям дитини відбивали зв'язок з давніми релігійними уявленнями про шкідливу магію, а також про благодійні начала природи і життя.

Варто підкреслити, що обряд “пострижини” – може єдиний, де роль чоловіків переважала¹⁶⁴ (кум або батько чи дідусь стригли дитину), бо в усіх інших беруть участь майже виключно жінки.

Підводячи підсумок, зауважимо, що у ХІХ – на початку ХХ ст. в Україні комплекс родильних звичаїв та обрядів був розвинутим і зберігав чимало рудиментів стародавнього світогляду і соціально-побутових відносин. У родильних звичаях і обрядах того часу перепліталися ще елементи культури східнослов'янських і неслов'янських народів. Весь комплекс ро-

¹⁴⁹Рукописні фонди ІМФЕ НАНУ.– Ф. 1-2.– Од. зб. 270.– С. 25.

¹⁵⁰Липец Р. Меч из редкой бронзы // Сов. Этнография.– 1978.– Н 2.– С. 107; Сумцов Н.Ф. Личные обереги от глаза.– Х., 1896.– С. 6.

¹⁵¹Bystroń J.S. Цит. праця.– С. 107.

¹⁵²Сумцов Н.Ф. Личные обереги от глаза.– С. 12-13.

¹⁵³Стельмашук Г.Г. Магія народного одягу // Жовтень.– 1982.– Н 2.– С. 99.

¹⁵⁴Рукописні фонди ІМФЕ НАНУ.– Ф. 29-2.– Од. зб. 37-42.– С. 33.

¹⁵⁵Сумцов Н.Ф. Слабожане...– С. 87.

¹⁵⁶Архів ІН НАНУ.– Ф. І.– Оп. 2.– Од. зб. 350.– С. 70.

¹⁵⁷Там само.– С. 79; Гаврилюк Н.К. Картографирование...– С. 176, 178.

¹⁵⁸Архів ІН НАНУ.– Ф. І.– Од. зб. 350.– С. 49, 59.

¹⁵⁹Там само.– С. 23(зв.).

¹⁶⁰Там само.– С. 63.

¹⁶¹Гаврилюк Н.К. Картографирование...– С. 178.

¹⁶²Фрээр Д. Золотая ветвь.– М., 1980.– С: 168-169; Афанасьев А. Поэтические воззрения славян на природу.– М., 1865.– Т. I.– С. 120.

¹⁶³Токарев А.С. Религиозные верования восточнославянских народов...– С. 36-37; Його ж. История религии народов мира.– С. 202-204; 218-219; 426.

¹⁶⁴Нидерле Л. Славянские древности.– С. 183; Гаврилюк Н.К. Картографирование...– С. 189-190.

дильних обрядів (за місцем, роллю та смисловим навантаженням) можна поділити на дві взаємозв'язані групи. Перша – це вірування і обряди, пов'язані із вагітністю і народженням дитини. Вони відображали тісний взаємозв'язок людини з природою, деколи марновірні, забобонні застереження і заборони, що мали охоронно-профілактичне значення і були спрямовані на забезпечення щасливих пологів та здоров'я породіллі і немовляти.

Друга група спрямована на прийняття новонародженого у сім'ю і громаду, складалася із звичаїв та обрядів надання імені дитині, провідування породіллі, святкування народин, вибору кумів, хрещення, "хрестин" та першого постригу дитини. Саме у цій групі обрядів простежується давня праслов'янська основа і виявляються розмаїті локальні варіанти. Різниця, головним чином, проявляється у часі проведення того чи іншого обряду, у кількості і порядку виконання обрядових дій, у їх формі і наборі та використанні символічних предметів. Подібність родильних звичаїв і обрядів по всій Україні виявляється у їх змісті, смислового навантаженні, функціональному призначенні.

У XIX – на початку XX ст. у традиційній родильній обрядовості населення України були різні за походженням і часом виникнення звичаї і обряди, основною метою яких була турбота про здоров'я матері та дитини, бажання виростити здорову і щасливу людину.

У XX ст. докорінні перетворення у побуті та культурі українського народу вели до змін у традиційній обрядовості, і родильній зокрема. Розширення медичного обслуговування спричинювало зменшення ролі баби-повитухи в родильній обрядовості, відмирання вірувань та магічних дій пов'язаних власне з пологами (розплітання кіс, відмикання замків у хаті, відкриття іконостасу "царські врата" у церкві), замовлянь, які застосовувалися з метою полегшення пологів.

Віра у чудодійні властивості першої купелі дитини подекуди збереглася до середини XX ст, а у західних областях України і до нашого часу. Але кількість і склад символічних предметів, які додавали до купелі змінився (тепер додають золоті вироби, гроші, ручку), смислове навантаження давніх символічних предметів не завжди прочитують (зілля, свячена вода, хліб чи зерно), але часто також додають. Проводять першу купіль дитини після повернення з пологового будинку старші жінки, бабусі (як у давнину баба-повитуха). Побутуючий на початку XX ст. обряд очищення породіллі і баби-повитухи відійшов по всій Україні у післявоєнні роки. Довше зберіг-

ся обряд церковного очищення породіллі "вивід", який здійснювали зразу після хрещення дитини, а не через 6 тижнів після пологів, як у XIX ст.

У західних областях України заборон і пересторог, що були зв'язані з поведінкою породіллі до "виводу" (не виходити за межі свого подвір'я, не відвідувати громадських місць, не виконувати певних робіт) у селах деколи дотримуються і досі.

Хрещення дитини чи урочисту реєстрацію у ЗАГСі або сільській Раді (в останні десятиріччя республіканські обрядові служби активно працювали по впровадженню цієї форми ім'я наречення новонароджених, але поширення стандартних, чужих народній традиції сценаріїв народ не сприймав) проводять через 2-3 тижні, або й пізніше. Якщо ж дитина хвора, то хрестять швидко. Святкову гостину "хрестини", проводять переважно в неділю, запрошують, крім кумів, найближчих родичів та друзів. У куми дуже часто запрошують родичів, а також друзів. Батьки вибирають ті імена, які їм подобаються, не тільки традиційні українські, а також інших народів. Варто відзначити, що специфічних страв та магічних дій, хрестинних пісень, колискових молодь майже не знає.

Перший постриг дитини проводять традиційно у рік, але магічних дій (покладання на кожух, спалювання чи заховування волосся) майже не виконують.

У цей день приходять куми та найближчі родичі. А якщо ніхто не прийшов, то батько або мати дитини, стрижуть маля і святкують день народження – "рочок".

З початку XX ст. і до нашого часу побутують деякі традиційні прикмети, "обереги" та заборони, які регламентують поведінку та побут вагітної; визначають стать майбутньої дитини. Розповсюджені звичаї, що пов'язувались у минулому з вірою у злі сили ("вроки", "уроки", "навіювання", "перестріт"), які дуже небезпечні для породіллі і немовляти у перші дні життя. Живуть і досі оберегові обрядові дії, що захищали породіллю і немовля від усього злого. Отже, всі мудрі, раціональні знання століттями ввірені нашими предками, що сприяли народженню і плеканню здорової дитини і сьогодні живуть у традиційній родильній обрядовості українців.